

Valentin Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása

„Éjjel hora 1-ma holt meg amaz jámbor, bölcs és istenfélő Valentinus Radecius, az kolozsvári főplébános és püspök az szász natió, német nemzet, az kinek az deák szó mint az méz, úgy folyt ki szájából; noha penig nem egyeztenek religióban való dolgában, de mégis kedves volt az fejedelemnél az ő bölcsességéért és deákul való ékesen szólásáért. Prédikáltott penig az kolozsváriaknak huszonhét esztendeig; felette igen magaszerettető ember vala, szép szál ember, piros, nagy szemű, kemény tekentetű, nehezen járó, testes ember.”¹ Segesvári Bálint feljegyzése a külföldről – Danzingból – származó püspökről és plébánosról² a kolozsvári helyzet komplexitásáról szól, amely a nemzetépítő történetírás számára botránnyos és érthetetlen volt. Hogy Kolozsvár a reformáció idején még kétnyelvű volt, azt még el lehetett fogadni, azonban a 17. század eleji kétnyelvű Kolozsvár nehezen képzelhető el.

Radecius püspöki (1616–1632) és plébánosi (1622–1632) tevékenysége azonban a még kétnyelvű városban zajlott le. E kétnyelvűség Radecius plébánossá választása és beiktatása alkalmával is megnyilvánult: „[...] az Unionak continentiaja zerint az ßaß Natiorel kivantatik hogy Plebanos valasztassek. Eo kgmk ezen dolognak discuti alasara, Biro Uramat Tanachaval egiüt fel hivatva, es az ket nemzet az maj nap valasztotta az Plebanussagnak tiztire Radicius Balint Uramat, ...Puspok Uramat, milj valasztas legien, az felseges Istennek tiztessegere, es az Ecclesianak giaropodasara.

Tanaczibeli Urajm ala lepmi, annak utanna valasztanak es kmek Varosul, hat Ides Urajmat, ugi mint az ket Egyhaz fiat Leorencz Filstich Uramat, Czanadi Janos Uramat, Zako András, Stephen Müntler, Nylas Gaspar es Tummes Lang Uramekat, az meli Uramekat eo keglmek, hozza kuldenek..., kik Altal az ßaß Uraim keozeben, hivatalt attanak eo kegelmenek. El menven eo kegelme mielobb magat, hogy... valasztot Plebanos Uram igen zep valogatott zokkal, az egez Varost salutala, meli salutatoria Biro Uram Mattes Raw Uram meg felelie. Annak utanna

¹ *Segesvári Bálint történeti feljegyzései* In: Bálint József/Pataki József: *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*, Bukarest 1990, 162–163, 1632. aug. 18-i feljegyzés.

² Radecius Bálint életéről: Keserű Gizella: *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején* In: „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*, Budapest 2007, 434–444.

eo kgme helt mutatna neki Job feliol egiedul eo kegme, az aztalhoz ultetek az Napi ablak feleol, [...] az egez Varos kepeben, az sasz rendreol valo egihaz fiu Lörincz Filstich Uram orala zazul, melire valasztot Plebanos Uram [...] nimet nielven, igen ekesen, [...] beo zoval megfeleli, magat excusalva, mintegetni, de Isten rendesebeol az Varos valasztanak meg kellett allani meg Valtoztathatatlan. Annak utann Negy az Valasztot ides Uraimnak, eo kemenel el minen, alalipik az Varos kezzul, azhol az tanaczbeli haz ajtaja feleol, mas feleol, mas feleol penig az papi rend, az varos es utannak minemi, meg alda sibirinczelteti, mili Valasztot Plebanos Uramis Deakul zepen megfelele, es ugi az harang zaj meg leni, eo ki-men az Papi rindel eleol mini, az Utan az Tanaczi eo benneket az Centum paterek keovetni, az Nagy Templumban, az hol az Varosbeli Kezseg beozzul is nagy rez ferfiu, es azzonj, vala. Es mellet, az Tanulo Deak iffiusages giermek jelen leni, be menenek, es az aztal eliot, ot [...] az hol az Dominica Caenat zoktuk celebralni, allatak, az Tanaczi, ki menven, iob kez feleol rendel keorul alla, az Papi rend openig bal feleol. Az venseg es az sasz Emberek elleotte allottak es zekekben voltanak, ugi az mint alhattak, egieb helieben az teob emberek valtának, es igy Negyen, az ket egyhazfi, es ket sasz Ember fogva, kett feleol felemelik, Mikor ittis Tanaczi es az Varos kepeben, az szaz Natiorol valo Egyhaz fi Puspok uramat, alloqualta volna es zazul oralt volna, publicalva az Papi rendelis az valasztast, es az egez Varosi kössegnek. Valasztot Plebanos Uram nemetul esmet, elegendeo zoval megfeleli az Utan Broserus Uram halaadassal Contiot instituala zaz nielven, oralna mellet eo kene elvegezni, az Utan az Deakok az Te Deum laudamust el eneklik.

Es igy eo kegmet az Plebaniai hazhoz kisirik. Az hol Byro Uram, esmet magyarul fordita bezedet (elseo bineo kegme) az utan az Papi rendei, eo kegme az Plebaniai tiztben, es ahoz tartozza, mynd belseo es kulseo eoreoksegekben, plena autoritassal collocvalvan es az Papi rendet kerni, hogi eo kgmek mellet forgolodnanak es lennenk segitseggel melien valasztot Plebanos Uram deakul igene ekesen, zepen es longa orationi... valaszt: az maga mivoltat, eleo zamlalvan, melibe az kepest, ezt az bezulites alapatot, mi vonhatta volna, hanem csak Istennek providentiajanak tulajdonita. Annak utanna igyri magat, minden engedelmessegele valo zolgalatra: Az papi rend kepeben is roved zoval Samariaj Marton Uram valaszt tegien segitsegetet, faratsagokat, eo benne mellet, hogy nem zannak, magokat ajanolva. Az utan az egez Tanaczi es Varos ki ki mynd hazahoz ozla, az Istennek gondviselese, igazgatasa, es oltalma ala ajalna eo kgmet. Kit az mindehato es Atja Isten az eo zent fianak es Igaz hutnek promulgalasara,

jo egsegben, arra amint mondna, az my Ecclesianknak javara is egsegben sokajg tarczoz meg. Amen.”³

Ahogy ez a beiktatás leírásából is látható, a 17. század eleji Kolozsváron a prédikáció nyelve, mint a Királyföldön,⁴ akár szász is lehetett. Még ha a kolozsvári szászok mindennapi nyelve a magyar volt,⁵ a hit és egyház nyelve továbbra is a német (vagy szász) maradt. A város életében a ritualizált két- vagy akár háromnyelvűség (magyar–német, magyar–latin–német) alapvető szerepet játszott, ez lévén a város politikai struktúrájának és működésének látható fundamentuma. Radecius kolozsvári tevékenységének e kétnyelvűség volt az egyik alapfeltétele.

Radecius nem beszélt magyarul,⁶ németül és latinul írt. Püspöksége és plébánossága az unitárius egyház számára nehéz időre esett.⁷ E nehézségek képezik Radecius tevékenységének keretét, hisz írásaival az új kihívásokra próbál felelni. Az 1626-os rendtartás (*Disciplina ecclesiastica*)⁸ a külső nyomás hatása nélkül nehezen érthető.

Radecius idejében kezdett az „unitárius” elnevezés általánosan meghonosodni.⁹ Ez nemcsak az új idők szellemét tükrözi, hanem az önértelmezésben bekövetkezett változást is. A Szentháromság elvetését az egy és osztatlan Isten fogalma váltotta fel. Az teológiai nyitottság, amely Enyedi György püspökségét jellemezte, megmaradt.¹⁰ A rendtartás (*Disciplina Ecclesiastica*) életbe léptetése

³ Arhivele Naționale, Direcția Cluj-Napoca, Fond Primăria Municipiului Cluj-Napoca, Protocoalele adunărilor generale, (mikrofilm), cota. 14-1-85-145 (1585–1605; 1605–1670), 353 lap.

⁴ A királyföldi szász egyházközösségekben csak 1860 után vezették be a német nyelvű prédikációt. Addig ritkán fordult elő, hogy lelkész németül prédikáljon, pl. ha a közösség egy része nem erdélyi származású volt (landlerek) vagy ha a lelkész maga nem volt szász.

⁵ A kolozsvári szász polgárok a naplókát és krónikákat magyarul írták. A két náció identitásában a nyelv fontos szerepet játszott, azonban nem volt kizárólagos, mivel a szász náció tagjai kétnyelvűek voltak. A magyar nyelv használata azonban még nem jelentette a magyar nációval való azonosulást, lásd pl. Segesvári Bálint történeti feljegyzései, 136.

⁶ Keserű, 444.

⁷ Bethlen Gábor idejében több unitárius zsinatot meghiúsítottak. Az unitárius zsinat a református püspök jelenlétében zajlott, a szombatosok elleni törvények az unitárius egyház ellen is irányultak, a Székelyföldön több unitárius közösséget térítettek át a református egyházhoz. Keserű, uo., 442.

⁸ Uo., 443–444.

⁹ „Járay János levele Radetzky Bálint püspökhöz”. In: Keresztény Magvető, 1884, 352.

¹⁰ Balázs Mihály: *Elhúzódó felekezeti esed és rendhagyó kátéirodalom. Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplánációig*. In: Balázs Mihály: *Felekezeti esed és fikció*, Budapest, Balassi, 2006, 53–73; „Az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait

olyan kísérlet volt, amely úgy próbált meg rendet teremteni, hogy közben megőrizte a teológiai nyitottságot és sokszínűséget és emellett működőképes is maradt. Radecius megpróbálta tehát az egyházat konszolidálni, és ezáltal Enyedi munkáját¹¹ más eszközökkel tovább vinni. E törekvésebe illeszkedik az 1620-ban kiadott német énekeskönyv és káté.¹²

Első olvasatra az énekeskönyv lutheránusnak tűnik.¹³ Felépítése és tartalma mindenesetre lutheránus ihletésű. Az énekeskönyv három részből áll: 1. Az egyházi ünnepeknek, a hitnek, Tízparancsolatnak és a Miatyánknak szentelt énekek.¹⁴ 2. A zsoltárok és biblikus dicsőítő énekek.¹⁵ 3. A keresztyén életvitelnek szentelt énekek.¹⁶ Az első rész az egyházi ünnepek szerint van beosztva: karácsony, újév, nagyhét, húsvét, mennybemenetel, pünkösd,¹⁷ majd a keresztyén hit-

dokumentálja. Szó sincs bármely irányzat kizárásáról, még a szombatosokra vonatkoztatható passzusok sem fogalmazzak egyértelműen [...]”. Keserű, uo., 444.

¹¹ Enyedi György egyházfegyelmi tevékenységéről lásd Balázs Mihály: *Bevezetés*. In: *Enyedi György válogatott művei*. Bukarest–Kolozsvár, 1997, 14.

¹² Valentin Radecius: *Geistliche Gesänge*. Clausenburg, 1620.

¹³ Neu zugerichtetes Gesang-und Gebetbüchlein / Aus D. M. Lutheri und anderer geistreichen Theologen Schrifften / auff mancherley Fälle / zusammengetragen / Und dieser neu auffgegebenen Kreutz-Schuel / auff Begehren / mit angefüget (Lüneburg, 1678). Igaz hogy ez az énekeskönyv későbbi időből származik, mint Radecius énekeskönyve, azonban ugyanazt a reformációs és reformáció-utáni énekanyagot tartalmazza.

¹⁴ Das Erste Theil dieses Büchleins: In welchem Geistliche Gesäng auff die vornemsten Festtage des Jahres verfasst sein: Sampt dem Christlichen Glauben/zehen Geboten/und Vater unser. 1–50.

¹⁵ Der Ander Theil dieses Büchleins: In welchem viel Psalmen Davids/so wol Reimweise/als auch Choralweise zu singen/verfasst sein: Sampt etlichen Lobgesängen aus der H. Schrift. 51–150.

¹⁶ Das Dritte Theil dieses Büchleins: In welches allerley Geistliche Lieder/Zum Christlichen Beruff gehörig/zusammen getragen sein. 151–265.

¹⁷ Von der Geburt Jesu Christi: Ein Kind ist uns geboren, 1; Puer natus in Bethlehem, 2–3; Der tag ist uns so freudenreich, 4–5; Gelobet seistu Jesu Christ, 5–6; Ein Kinder Lied auff die Weihnachten (Vom Himmel hoch da komm ich her), 7–9; Am Newen Jahr Tag, Helfft mir Gottes Güte preisen, 10–12; Vom Leiden und Sterben Jesu Christi: Hilff Gott das mir gelinget, 12–16; Von der Aufferstehung Jesu Christi: Erstanden ist der Heilig Christ, 16–18; Christ lag in Todesbanden, 18–20; Frew dich du liebe alle Christen gemein, 21; Es ist nichts grösseres je geschehen, 22; Christus ist erstanden, 23; Jesus Christus unser Heiland/der den Todt überwand, 24; Von unser Hoffnung last uns singen, 25–26; Von der Himelfahrt Jesu Christi: Christ fuhr gen Himmel, 27; Nun freut Euch Gottes kinder all, 28–30; Auff diesen Tag gedencken wir, 31–32; Ich glaub in Gott den Vater, 33–34; Von dem Heiligen Geist: Nun send uns Deinen Geist/Herre Gott, 35; Gott gib uns den Heiligen Geist. 36–37.

re vonatkozó énekek következnek.¹⁸ A második rész zsoltárparafrázisokat tartalmaz kétféle feldolgozásban, valamint biblikus dicshimnuszokat¹⁹. A harmadik rész reggeli, prédikáció utáni, a hit és az egyház ellenségei elleni énekeket, asztali áldást, esti imát, bűnbánati énekeket, és általában a keresztyén életvitelről szóló énekeket tartalmaz.²⁰

¹⁸ Der Christliche Glaube oder/Das Apostolische Symbolum (Ich glaube in Gott Vater den allmechtigen), 38–41; Diss sind die heiligen Zehen gebot, 41–43; Mensch willst du leben seliglich, 44; Erheb dein Herz, 45; Vater unser im Himmelreich, 47–49; Vater unser der du bist/im Himel, 49; O Vater aller frommen, 50.

¹⁹ A zsoltároknak az ismert latin nevét és a számát (a Zsoltárok Könyvéből való rendszerint) használja címként, pl. Der Erste Psalm. Beatus vir. A következő zsoltárparafrázisokat vett fel: 1 (Beatus vir), 2 (Quare fremuerunt gentes), 6 (Domine ne in furore), 8 (Domine Dominus noster) két variánsban, 12 (Salvum me fac Deus), 14 (Dixit insipiens in corde suo), 15 (Domine qui habitabit), 22 (Deus Deus meus quare me), 23 (Dominus regit me), 31 (In te Domine speravi), 46 (Deus noster refugium), 50 (Deus deorum Dominus), 51 (Miserere mei Domine) két variánsban, 67 (Deus misereatur nostri), 90 (Summarien oder das Gebet Mosis. Domine, refugium factus es), 91 (Qui habitat in adiutorio) két variánsban, 100 (Jubilare Deo omnis terra), 103 (Benedicamus anima mea Domino), 114 (In exitu Israel de Aegypto), 115 (Non nobis Domine, non nobis), 119 (Beati immaculati in via), 121 (Leuauit oculos nostri in montes), 124 (Nisi quia Dominus erat in nobis) két variánsban, 125 (Qui confidunt in Domino), 127 (Nisi Dominus aedificavit) két variánsban, 128 (Beati omnes qui timent Dominum), 130 (De profundis clamavi), 137 (Super flumina Babylonis), 147 (laudate Dominum); a zsoltárok könyv második részébe a következőket vette fel: 1, 2, 4 (Cum invocarem exaudivit), 37 (Noli aemulari in malignitibus), 54 (Deus in nomine tuo salvum), 91 (Qui habitat in adiutorio), 110 (Dixit Dominus Domino meo), 111 (Confitebor tibi Domine), 112 (Beatus vir), 113 (Laudate pueri Dominum), 156 (Lauda anima mea Dominum), 157 (Laudate Dominum quoniam); dicsőítő énekek: Der Engel Lobgesang/SANCTUS genant/Esaias am VI. Capitel (Jesaja dem Propheten das geschah), Lobgesang Mariae, Magnificat Luc.1, Der Logesang Zachariae, Luc. 1, Der Lobgesang Simeonis Luc.2, Etliche Lobgesänge aus der Offenbarung Johannis, 1. Tim.6 v.7, Der Lobgesang Te Deum Laudamus.

²⁰ Des Morgens früh/ wenn man aufsteht/ zu singen: Es geht daher des Tages Schein, 151; Der Tag bricht an und zeigt sich, 153; Ewiger Gott im Himmelreich, 154–156; Ich Dank Dir GOTT/für all wolthat, 156; Ich dank dir lieber HERRE/das du mich hast bewart, 157–159; Aus meines herzen grunde/sag ich dir lob und danck, 159–162; Nach gehörter Predigt: Wir danken dir O Herre Gott/Für deine heilige Gebot, 162, Höchster Gott von ewigkeit, 163–165; Gleubig herz gebenedey, 166–168; Von der krafft des Göttlichen Wortes: O Herre Gott dein Göttlich Wort, 169–172; Eine Dancksagung/das uns der Herr des Antichrists Tück unnd Verführung offenbaret hat. Aus dem XIX. Cap. der Offenbarung Johannis (Nun last uns den Herren preisen), 172–175; Wider die Feinde der Christlichen Kirchen (Erhalt uns Herr bei deinem Wort), 175–177; Vor dem Essen: Aus dem CXLV. Psalm (Aller Augen warten auf dich), 177; Vater im höchsten Thron, 178; Dich bitten wir deine Kinder, 179; Nach dem Essen: Dancket dem Herrn/denn Er ist freundlich 180–181; HERR GOTT nun sey pepreiset, 182; Den Vater dort oben/wollen wir loben, 183;

Az énekeskönyv két éneke erdélyi eredetű: a *Deus Creator omnium* himnusz Georg Deidrichtól származik, az *Ahc Herr sieh uns mit Gnade an* Johannes Sommertól, így a kolozsvári énekeskönyv az erdélyi német irodalom számára is fontos. Ugyanakkor az erdélyi szász vagy inkább németajkú antitrinitarizmus értékes bizonyítéka. Az énekek között szerepel Mária királyné éneke, *Mag ich Unglück nicht widerstahn*, amely a korai reformáció egyik emléke. Még találunk egy-egy nem antitrinitárius, inkább melanchthoni irányultságú teológustól – Paul Eber és Wolfgang Capito – származó éneket is.²¹ A könyv tartalmaz két reformáció előtti latin nyelvű éneket is: a *Puer natus in Bethlehem* és a Prudentius-féle *Carmen in exequis* címűeket.

Az énekek nagy része a reformáció idejéből származik, ez azonban reformáció előtti énekeket is jelent, amelyeket természetesen átdolgoztak és lefordítottak. Radecius liturgiai darabot is átvett, mint pl. a *Sanctus* reformátori változatát (*Jesaja dem Propheten das geschah*). Radecius énekeskönyve így a reformáció ha-

Singen wir aus herzens grund, 184; Abends/ehe man zu Bette gehet. Der Hymnus Deus Creator omnium, 186–188; Gott Vater der du bist Tag und liecht, 188; Christe der du bist der helle Tag, 189–190; Nun will sich scheiden nacht und tag, 191; Die Sonne wird bald untergehen, 192; Die Sonne wird mit ihrem Schein/Eine weile jetzt nicht bey uns sein, 193–194; Von warer Buß: Aus dem XV. Cap Luce. Vom Verlorenen Sohn (Ker umb/ker umb der junger Sohn), 195–196; Aus tieffer noth lasst uns zu Gott/von ganzem Herzen schreiben, 197–199; Allein zu dir HERR JESU CHRIST, 200–201; Vom Christlichen Leben und Wandel. Über die Wort Christi Matth.XI. Kommet zu mir alle (Komt her zu Mir spricht Gottes Sohn), 202–105; Als Christus mit seiner Leer/versamlet ein kleines Heer, 206–208; Von Gott will ich nicht lassen, 209–211; Vom warhafftigen Vertrawen auf Gott/und wider die sorge der Narung: Warumb betrübt dich mein Herz, 212; Zubitten umb Glaub/Lieb und Hoffnung: Ich ruf zu dir HERR JESU CHRIST, 215–216; Weltlich ehr und zeitlich gut, 217–219; In Trübsal/Creutz/Verfolgung/und gefährlichen unfriedlichen zeiten: Das Gebet des Königs Josaphat/II. Chron.XX (Wenn wir in höchsten Nöten stahn), 220–221; Das Lied Frau Marien/Königin in Ungern/etc. Wider die Feind des Glaubens (Mag ich Unglück nicht widerstahn), 222; Ach lieben Christen seidt getrost/Wie thut ihr so verzagen, 223–224; Gib Hilf zu unser Zeit o Herr, 225; Trewer Gott in ewigkeit, 226–230; Zur Zeit der Pestilenz. Ach Herr sieh uns mit gnaden an, 231–234; Vom Todt/Sterben/und Begräbnis: Was mein Gott will das gescheh allzeit, 235; HERR Gott mein jammer hat ein end, 236–237; HERR Jesu Christ mein Trost für Gott, 238–240; O Welt ich muß dich lassen, 241–243; O Mensch gedenck zu dieser frist, 244; Prudentii Carmen in Exquius, 245–247; ugyanaz németül, 248–250; Mit Fried und freud ich fahr dahin, 251; Wenn mein Stündlein vohanden ist, 252–254; Nun last uns den Leib begraben, 255–256; Vom Jüngsten Tag/und Aufferstehung: Es wird schier der letzte Tag herkommen, 257–260; Gottes Sohn ist kommen, 261; Menschen kind merck eben. 262–265.

²¹ Paul Eber: *HERR Jesu Christ mein Trost für Gott*, 238; Wolfgang Capito: *Gib fried zu unser zeit o Herr*. 225.

gyományával és dallamkincsével együtt a középkori egyház és az óegyház hagyományát is tovább viszi. Ily módon a kolozsvári német énekeskönyv a lutheránus énekeskönyvekhez nagyon közel áll. Az előszóból megtudjuk, hogy hogyan kell az énekeskönyvet olvasni: „Réges-régen, mint ahogyan ezt Augustinus jelenti, élt egy Hilarius nevű ember, aki az éneklést a templomokból ki akarta úzni. Egyesek nyomdokaiban léptek, akiket petrobruziánusoknak²² neveznek. Utánuk pedig Johannes Wykliffe, napjainkban pedig helvét hitvallású tanult férfiak, akik azon véleményen vannak, hogy habár az éneklés az istentisztelet része volt az Ószövetség idején, azonban az Újszövetség keresztényi tökéletességével többé nem egyezik. A mi eklézsiáinkban azonban az éneklést mindig megtartottuk. És ez így volt helyén. Mert látjuk (Máté 26,30), hogy Krisztus Urunk a tanítványai-val együtt dicséretet énekelt. Jakab apostol pedig azt mondja az 5. fejezet 13 versében, hogy: *Szenved-é valaki köztetek? Imádkozzék. Öröme van-é valakinek? Dicséretet énekeljen.* Szent Pál is azt tanítja, hogy ha megteltünk Lélekkel, akkor az azt jelenti, hogy megteltünk buzgó áhítattal. Hisz ő mondja: *Beszélgetvén egymás között zsoltárookban és dicséretekben és lelki énekekben, énekelvén és dicséretet mondván szívetekben az Úrnak.* Ef 5,19 Hogy ez az Óegyházban szokás volt, az kitűnik az Apologeticus Tertulliani második fejezetéből, ahol egy levelet idéz, amelyet ifj. Plinius írt Traianus császárnak, és amelyben jelenti, hogy már akkor a keresztyének kora reggel összejöttek és Istennek meg Krisztusnak dicsőítő dalt énekeltek. Mi több, az első apostoli eklézsiákban is így történt, ahogyan ezt Szent Pál szavaiból kitűnik, amikor az egyházi szolgálatról így beszél: *Hogy van hát? Imádkozom a lélekkel, de imádkozom az értelemmel is; énekelek a lélekkel, de énekelek az értelemmel is.* [1Kor 14,15.]

Hogy van hát atyámfiai? Mikor egybegyűltök, mindeniteknek van zsoltára, tanítása, nyelve, kijelentése, magyarázata. Mindenek épülésre legyenek. [1Kor 14,26.]

Ezért hát rendjén van, hogyha az ilyen jó szokást nem hagyjuk el. Mivel azonban Isten kegyelméből a tanítás az egyházunkban reformáltatott, úgy nem lehet semmit sem találni, ami Isten szavával ellenkezne. Emiatt szükségesnek tartottam, hogy az énekeket kijavítsam. Szorgoskodtam azért, hogy rendbe hozzam őket. [...]²³

Az előszó két alap gondolatot tartalmaz, az egyházi énekek legitimitását és az énekek javításának szükségességét. Az egyházi énekek istentiszteleti használatát az egyháztörténetre való vonatkozással szentesíti. Radecius azonban egy szokat-

²² Petrus Brusius (Pierre de Bruys) vezette 12. század eleji eretnekmozgalomra utal.

²³ Radecius: Vorrede in: Geistliche Gesänge. oldalszám nélkül.

lan tanúkatalógust²⁴ használ. Az egyházi ének újszövetségbeli és ősegyházbeli (Ágoston, Tertullianus) hívei mellett az egyházi ének ellenségeit is felidézi: Ágoston egyik kortársát, Hilariust, a petrobruzianusokat, John Wycliffe-t, a református teológusokat – „helvét hitvallású tanult férfiak” – is felvonultatja. Ekképpen létrejön az igaz praxis genealógiája, amely mind a Flacius-féle katalógustól mind a Dávid Ferenc felsorolásától²⁵ különbözik. Wycliffe és Petrus de Bruis, akik Flaciusnál az igazság tanúi közé tartoznak, az egyházi éneklés ellenzőiként Radeciusnál a hamis praxis tanúi.

Az ő hozzáállásuk hamis, mivel elavult: ez éneklés az ősegyház ideje óta a liturgiai praxishoz tartozott és az üldözés ideje alatt sem némult el. Az üldözés ideje, azaz az egyház a kereszt alatt, az apostoli hagyomány korszaka és így a tévelygés előtti idő volt. Az egyházi éneklés ellenségei tévednek, de nem azért, mert hamis a hitük, hanem mert félnek egy olyan praxistól, amelyet emberi tálmánynak vagy az újszövetségi tökéletességnek ellentmondó szokásnak tartanak. Az unitáriusok azonban az éneklés gyakorlatát sohasem adták fel: „A mi ekléziáinkban azonban az éneklést mindig megtartottuk”.

A történelmileg legitimált és az időben bevált hagyomány az érettség és a reformáció, valamint a reformáció előtti örökséggel való biztos bánásmód jele. A hagyomány továbbvitele azonban nem történik feltétel nélkül: „Mivel azonban Isten kegyelméből a tanítás az egyházunkban reformáltatott, úgy nem lehet semmit sem találni, ami Isten szavával ellenkezne. Emiatt szükségesnek tartottam, hogy az énekeket kijavítsam. Szorgoskodtam azért, hogy rendbe hozzam őket.” Az énekeket az unitárius hitelvekhez alkalmazza. A hagyományt nem veti el, hanem kijavítja.

²⁴ Az „igaz hit tanúkatalógusát”, *Catalogus testium VERITATIS*, qui ante nostram aetatem reclararunt Papae, Basileae 1561, Matthias Flacius állította össze. Az „igazság tanúi” egy eklektikus csoportot képeznek, amelybe a szerző felvette úgy a középkori eretnekeket, mint a katolikus egyház szentjeit, és ahol minden olyan személyiség előfordul, aki valamiképpen a pápa ellen felemelte szavát. Így jelennek meg a katolikus szentek, mint Sienai Szent Katalin vagy Szent Brigitta, a misztikusok, a költők, mint Dante, Petrarca, a humanisták, mint pl. Nicolaus Cusanus, Laurentius Valla vagy Niccoló Machiavelli, az eretnekek, mint Savonarola, Husz János, Prágai Jeromos vagy pápák mint VII. Kelemen, uralkodók, mint Zsigmond császár vagy pedig a konstanzi és bázeli zsinatok, *Catalogus*, 1–1030.

²⁵ Dávid Ferenc: Rövid magyarázat miképpen az Antichristus, az igaz Istenről való tudomant meg homaliosította. Es a Christus az ő hiveinéc általa tanituan minket, mikeppen építette meg az ő menniei bent Attiarol, es ő magarol, es a bent Lelekről bizonios értelmet aduan előnkbe. *Albae Iuliae*, MDLXVII, 16, 30, 32, 33, 34, 40, 58–59; Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest 1988, 28, 30, 31.

A javítás az énekek szövegébe való beavatkozással jár. Az eredeti szöveggel való összehasonlítás láthatóvá teszi e változtatásokat. Ezek részben az egyes szavak változtatását („Er heißt Jesu Christ” az eredeti „Es ist Jesu Christ” helyett)²⁶ jelenthetik, de ugyanakkor egész versszakot vagy a doxológiát kihagyja pl. a zsol-tárparafráziszból.²⁷ Általában azonban komolyan beavatkozik a szövegbe, úgy-hogy az értelmét is megváltoztatja: „Hilf uns Herr Gott aus aller noth / *Durch dein heilige wunden roht*” Radeciusnál: „Hilf uns Herr Gott aus aller noth / *Bewar uns für dem ewigen Todt.*” Míg a lutheránus változat Jézus Krisztus isteni természetére hivatkozik, addig Radeciusnál az isteni attribútum csak az Atyára vonatkozik. A dogmatikai vonatkozás a Puer Natus-ban „Laudetur sancta Trinitas” etikailag lesz átértelmezve: „Laudetur Dei bonitas”. Így változik az eredeti: „dieweil die Engel bei uns sein / *Du heilige Dreifaltigkeit / wir loben dich in Ewigkeit*” a Radecius-féle változattá: „Dieweil die Engel bei uns sein: *Bereit für Deine Gütigkeit / Dich zu loben allezeit*”²⁸, amely a Szentháromság dicséretét az isteni jóság dicséretévé változtatja, úgyhogy az etikai átértelmezés ugyanakkor teológiai tartalmat is továbbít.

Minden hitbéli kijelentést Radecius egy olyan antitrinitarizmushoz igazít, amelyet a minimális konszenzus jellemez. Minden a Szentháromságra, az Atya és Fiú egyenlőségére vagy Krisztus istenségére való hivatkozást elkerül. A protestáns szövegek trinitárius kijelentéseit antitrinitáriussá változtatja át. Tulajdonképpen inkább unitárius szövegekről kellene beszélni, hisz az egy osztatlan Isten és nem a szentháromságtan elvetése áll a javítási tevékenység középpontjában. A reformáció előtti hagyomány felé való nyitottság és a protestáns-trinitárius (lutheránus) énekek átvétele a reformátusok ellen is irányul, akik sokkal merevebben viszonyultak a hagyományhoz, mivel nem mertek a saját örökségük horizontján túllépni. Az unitáriusok azonban, mivel erősebb az önbizalmuk és érettségük, mernek másoktól átvenni. A történelemre hivatkozok, amely az unitáriusokat és nem reformátusokat igazolja.²⁹

Radecius a hittételekhez képest kisebb jelentőségű adiaphora-kérdéssel foglalkozik. A liturgia azonban teológiai tartalmat továbbít, úgyhogy az egyházi

²⁶ Ein feste Burg (Erős várunk nekünk az Isten). Geistliche Gesänge.

²⁷ Pl. a „Jesus Christus unser Heiland” című énekek elhagyja a második szakaszát, „Az Ach Gott vom Himmel” címűnek meg az utolsó szakaszát.

²⁸ Christi der du bist der helle Tag. 190.

²⁹ A reformátusok nem vetették meg az egyházi éneklést, lásd Kurta József, Az Öreg Gradual századai Erdélyben. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 8), Kolozsvár 2002, 9, azonban nehezebben fogadták el az „újításokat”, azaz a nem-biblikus szövegek használatát.

énekek alapvető kérdéseket vetnek fel, mint pl. mi a jelentőségük egy olyan egyházban, amely a reformációt folytatja. Radecius számára a történelem egy olyan hagyományt igazol, amelyet a hittételekhez alkalmaztatva az unitárius egyház céljaira lehetett használni. Ily módon Radecius is az antitrinitárius reformáció örökségét vitte tovább, amikor az egyházi hagyományt „megtisztította” és a reformációt folytatta.

A Radecius-féle énekeskönyvből hiányoznak a lutheránus énekeskönyvekben szokásos keresztelési és úrvacsorai énekek. A tartalom át- és feldolgozása mellett a két sákramentum elhagyása, vagy inkább adiaphorává minősítése, a reformáció folytatása, ezáltal az egyházi hagyomány átértelmezése és tisztítása.

Az egyházi liturgikus hagyomány tisztítását, megmentését és legitimitációját az 1626-as egyházi rendtartás előfutáraként (is) lehet értelmezni. Az 1620-ban kiadott énekeskönyvben Radecius az unitárius identitást a reformátusokkal szemben védte, rendet teremtve az egyházzenei anyagban, míg 1626-ban az unitárius egyház szokásait és működését próbálta menteni a szombatosság vádjával szemben. Visszaállította a sákramentumok használatát és ugyanakkor arra figyelmeztette a lelkészeket, hogy intsék a híveket, hogy ne értékeljék túl a keresztséget meg az úrvacsorát.³⁰ Ily módon a két szentség adiaphora-jelleget ölt. El lehet fogadni, el lehet vetni, hasznos, de nem kötelező. Az egyházi hagyománynak megmarad a legitimitása és így az unitárius egyház az egyháztörténet részét képezi, azonban nem csak a heterodox, „eretnek” genealógia szellemében, hanem az „ortodox”, hivatalos egyház szempontjából is. A fejedelem és a református püspök számára azonban az unitárius egyház még a legmérsékeltebb formájában is istenkáromló volt. Az egyházi hagyományra való hivatkozás nem óvta meg az unitárius egyházat a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György megtorló intézkedéseitől.

³⁰ Valentin Radecius: *Disciplina Ecclesiastica in usum Ecclesiarum Unitariarum dispersatum conscripta*, Claudiopoli 1694, 16–18.